

КОЗАКУВАННЯ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ЗНАТІ В XVI СТ.: МЕРИТОКРАТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАДЛЯ АРИСТОКРАТИЧНОГО РЕЗУЛЬТАТУ

Стаття аргументує висновок про те, що козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. має типологічно схожі риси з тюркським козакуванням, найкраще дослідженим на матеріалі Центральної Азії. Соціальна типологія козацьких спільнот на ранньому етапі визначена як чоловічий союз, оснований на блокуванні сім'ї, приватної власності та державної регуляції.

Ключові слова: козацтво, тюркське козакування, чоловічий союз, реципрокація, патрон-клієнтське гуртування.

Ще академік В. В. Бартольд на початку XX ст. звернув увагу на майже одночасну появу слова «козак» і позначуваного ним явища на всьому просторі колишньої Монгольської імперії в часи її розпаду і згасання її політичних уламків, тобто в XV–XVI ст. [4, с. 90; 5, с. 135]. Одна з перших згадок про козаків на території сучасної України датована 1489 р. Тоді великий князь литовський і король польський Казимир IV відрядив до південного Поділля по Дніпру свого сина Ольбрахта «з усім двором своїм», до нього приєдналися мешканці Поділля і Руси («*podolanie u rusacy*»), а мав він за провідників козаків, обізнаних з тамтешніми місцями («*maiąc wodze kozaki tych tam mieysc świadome*»). Королевич коротким шляхом вийшов на два великі татарські загони, що поверталися з великою здобиччю і полоненими-ясирами. Татари оточили себе возами й боронилися, «стрілами ясне небо затьмаривши»; втім королевич, поклавшись на тих козаків, здобув перемогу, знищив до 15 тис. татар і звільнив всіх полоняників [40, с. 476]. Цю згадку не можна однозначно інтерпретувати як посвідчення власне українських козаків, адже їх, як бачимо, подано окремо від «*подолян и руських*». Не виключено, що це були тюркські козаки, відомі як у Центральній Азії, так і на сході Європи. Адже всього за дві сотні кілометрів від Поділля перебував один із центрів тюркського козакування – Буджак, де джерела зафіксували «білогородських козаків». Вони лише активно нападали на українське пограниччя, але й підтримували тісну комунікацію з польсько-литовськими прикордонними губернаторами, як, наприклад, у 1561 р. старостою черкаським і канівським Михайлом Вишневецьким [42, с. 69].

Поставши як явище степового світу, козакування вийшло за його межі й перетворилося на важливий чинник життя суміжних зі степом седентарних суспільств. У XVI ст. воно охопило всі соціальні страти Великого князівства Литовського та, згодом, королівства Польського в пристепових районах, особливо в Київському, Подільському та Брацлавському воєводствах. Однак на цей час не існує переконливої аргументації стосовно спільного та відмінного між

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

козаками причорноморського та центральноазійських степів, як і щодо значення козакування в етнічній та соціально-політичній історії цих регіонів.

Поширені досі підходи до з'ясування соціальної типології козацтва (як тюркського, так і українського) ґрунтуються на визначенні, що його дав наприкінці XIX ст. голландський сходознавець М. Т. Хоутсма, редактор впливової «Енциклопедії Ісламу». Одну з перших згадок слова «козак» у «Збірці тлумачень тюркських, перських, монгольських і фарсі» (зараз доведено її датування 1343 р. [36]) він витлумачив як «Landstreicher» [38, с. 86], що в перекладі з німецької означає: волоцюга, бурлака, нетяга, людина без певних занять. Відповідники цього розуміння можна знайти і в працях європейських авторів XVI ст., як-от Матвія Меховіти (Мачей Карпіга, 1517 р.), котрий стверджував, що козаки перебувають на нічійх «полях Аланії», шукаючи, «за їхнім звичаєм, “кого пожрати”» (алюзія на Соборне послання апостола Петра, V, 8). Для уподібнення стилю життя козаків явищам свого соціального світу, Меховіта вжив слово «волоцюга (włóczęga) піший або кінний», а також: «підданий, холоп» [22, с. 72, ком. 88, 89]. Російські сходознавці В. В. Бартольд, О. М. Самойлович, О. Ю. Якубовський, пов'язані з М. Т. Хоутсма спільною роботою над «Енциклопедією Ісламу», надали цьому «волоцюжництву» соціологічного забарвлення і через нього пояснили загальний розлад колишніх чингізидських держав. Тож козакування в такій дослідницькій перспективі постало як результат розсипання ієрархічної системи на хаотичне безладдя «вільних» (від згаслих ієрархій) людей, які «блукали» на тепер незрозуміло чийй землі. В. В. Радлов розбив значення слова «козак» на групи: 1) людина вільна, незалежна, шукач пригод, волоцюга, розбійник, наїзник-шибайголова; 2) етнонім (самоназва казахів); 3) назва українських і російських козаків; 4) наймення росіян на Алтаї (адже першими тут з'явилися російські козаки); 5) нежонатий чоловік, холостяк; 6) безбородий або поголений [25, с. 364–365]. З цим напрямом витлумачення важко поєднувалося ще одне найдавніше посвідчення слова «козак», передане в «Codex Cumanicus» двома латинськими словами: «vigil» (караульний, сторожа) та «excubiae» (охорона) [35, с. 268]. Ще важче було поєднати «волоцюгу» з «підданим» або «холопом». Еклектичне «склеювання» цих значень у радянській історіографії – «збіглий кріпак» – дало геть викривлену картину козакування і створило умови для модернізаторських спекуляцій щодо цього явища.

Нещодавнє ґрунтовне дослідження Джу-Юп Лі [39] підбило підсумок вже давно устійненому «прочитанню» слова «козак» як «волоцюга», особа позбавлена соціальних зв'язків, або група, згуртована в умовах суспільного розпаду. Тюркське козакування (Qazaqlıq) цей дослідник визначив як політично обумовлене й орієнтоване блукання (the custom of political vagabondage) вигнанців (fugitives) з різних племен і держав, показав, що гурти козаків або їхні аналоги – як у передмонгольські, так і постчингізидські часи – існували під іншими назвами; це були чоловічі колективи, що займалися війною і грабунками, а не звичайним кочуванням. Ці «волоцюги-вигнанці» могли охороняти

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

територію окремих «племен» та «іноді перетворювали їх на нові політії і навіть призводили до появи нової ідентичності» [39, с. 26, 51].

Аналіз великого комплексу тюркських і перських джерел про козакування, дослідження китайських і арабських писемних пам'яток дозволили Джу-Юп Лі відстежити на різних прикладах XV–XVI ст. регулярність повторення одного й того ж алгоритму: добровільний відхід або вимушена втеча окремих осіб, період їхнього блукання («часи козакування» – Qazaqlıq), коли формувалися стійкі групи на чолі з певним лідером; згуртованість цих груп випрацьовувалася в ризикованій боротьбі, особливе значення для єдності групи мала здобич, отримувана в грабунках ворогів та чужинців. Ефективні отримання і розподіл здобичі між товаришами складала основу лідерства – були головним важелем, що дозволяв випадковому очільникові різних за походженням людей перетворити свою строкату ватагу на керовану і згуртовану групу, устійнену ієрархіями. Власне – дружину (тут марно сперечатися про термінологію). За певних умов ця дружина могла скласти основу великої армії, з якою лідер успішної групи здобував владу у вже існуючих державах, започатковував нову династію, розставляючи своїх товаришів-козаків на чільні державні пости. Або створював нову державу, чи то пак «політію» (цим терміном послуговується Джу-Юп Лі), теж створював нову династію (або який інший порядок успадкування); верхівку управлінського апарату «політії» складала його товариші по козакуванню; з тої «політії» формувалася нова ідентичність [39, с. 26–36]. Ця ж ідентичність взорувалася на свої «козацькі» витоки як на початок «свого», «правильного» світу, тож і різноманітні епічні твори мали за мету устійнення того «золотого часу». Джу-Юп Лі навів приклади козакування-Qazaqlıq багатьох центральноазійських правителів, з Тимуром і Бабуром включно [39, с. 30–32, 41 та ін.], достатні для концептуалізації. Посвідчення «часів козакування» в его-документах (як-от Султан-Хусейна, правителя Хоросану, Бабура, з його «Бабур-наме») коротко зауважив В. В. Бартольд [5, с. 135].

Спостереження і висновки Джу-Юп Лі є, поза сумнівом, новим словом у дослідженні козакування як особного історичного явища. Однак стримуючим чинником для цього вченого стало перебування під впливом інерції позитивістського, однолінійно-еволюціоністського погляду на «роди» і «племена» як додержавну стадію, а також використання відповідних понятійних ерзаців, як, наприклад, «політія», у значенні: «не зовсім держава». Цей умовивід не вловлює механізми соціальної інтеграції, що їх можна відстежити емпірично, за джерелами, або знайти відповідники щодо них у більш повних описах пізнішого часу на посвідчення аналогічних, втім географічно віддалених і генетично непов'язаних явищ. М. Д. Салінз у своїй концептуалізації генези влади «біг-мена» на островах Тихого океану показав першорядне значення «чоловічого будинку», де починала формуватися група прибічників певного лідера, виявив принцип її гуртування – реципрокні зв'язки-відносини (вміле маніпулювання ними – основа лідерства); густа мережа реципрокацій охоплювали спершу чоловічу групу, потім – общину і, врешті-решт, утворювала

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

структуру конічного типу, з «біг-меном» угорі. Реципрокації, як початковий механізм гуртування, переростали в редистрибуцію (розподіл ресурсів і статусів), керовану «біг-меном». Очоловане найбільшим «біг-меном» «вождівство» (*chiefdom*) складалося з аналогічних конічних структур, з меншими «біг-менами» вгорі. Відносини між головним «біг-меном» та його меншими «копіями» могли варіюватися в діапазоні від реципрокації до редистрибуції. Втім смерть головного «біг-мена» майже завжди спричиняла розпад «вождівства» та перекомбінування його структур, однак у межах все тієї ж конічної фігурації [44, с. 287, 291–292]. Джу-Юп Лі описав схожий тип зв'язків-відносин, однак надав їм однолінійно-еволюціоністського (позитивістського) понятійного виразу, незручного для аналізу такого типу спільнот.

Проваджувані впродовж останніх десятиліть пошуки етимології слова «козак» і спроби з'ясування його соціальних та етнічних значень, у більшості, звелися до повторення й систематизації попередніх тлумачень [7; 17; 29; 32]. Навряд-чи можна вважати за вдалу спробу О. І. Прицака «перекласти» слово «козак» зі «старих і нових тюркських літературних мов» як «діггер» (*the digger*), в сенсі солдат без виправки або вільний шукач легкої здобичі – щось близьке до піратів (*freebooter*). Застосування «аналітичного методу етимології», виголошене цим дослідником, привело його пошуки до лексем *qaz-* та *qazıan*, зафіксованих у VIII ст., зі значенням: «займатися набігами, завойовувати» [43, с. 237, 239]. Однак це тлумачення нічого не дає для розуміння специфіки козакування як явища, що не обмежується одними лише грабіжницькими виправами.

Нові можливості в потрактуванні слова «козак» відкрили дослідження казахстанського вченого українського походження О. М. Гаркавця, котрий замість традиційних «перекладів», слідом за О. М. Самойловичем [26], звернув увагу, що в «Збірці тлумачень тюркських, перських, монгольських і фарсі» 1343 р. лексему «козак» подано в «тематичній групі називання людей за статтю, віком, фізичним станом і соціальним статусом». Як зауважив О. М. Гаркавець, «зі змісту арабського еквіваленту, антоніма й синоніма, оточення й тематичного контексту в цілому виходить, що [...] термін *қазақ* вказує на громадянський стан окремо взятої людини, індивіда – нежонатий, не пов'язаний обов'язками шлюбу, сім'ї (укр.: козак // парубок 'хлопець, ще не одружений молодик, юнак'), а нарівно й на його суспільний статус – одинак, одноосібник, нікому не підпорядкований, ні від кого не залежний, вільний, свободний, непідвладний, не пов'язаний суспільними обов'язками й повинностями, самостійний, сам собі господар» [9, с. 35–36]. Власне, тут знаходимо поєднання 5-го і 6-го значень цього слова, сформульованих В. В. Радловим (див. вище). Інший казахстанський дослідник, В. П. Юдін на основі аналізу 22 версій тлумачення слова «козак», зупинився на значенні: «молодий», пов'язаний з «пережитками чоловічого союзу» [33, с. 164]. Ці висновки створюють принципово нову перспективу бачення ранніх козацьких спільнот, що дозволяє широко застосовувати порівняльно-історичний матеріал для моделювання процесів, украй

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

фрагментарно відображених у джерелах щодо українського степового порубіжжя XVI ст.

Дослідження чоловічих спільнот Генріха Шурца і Хаттона Вебстера, проаналізовані в контексті розгляду проблематики соціальної історії східноєвропейського степу XVI–XVIII ст. [11; 12], становлять ґрунт для початкових теоретичних характеристик, придатних для гіпотетичного застосування з подальшою верифікацією на основі аналізу джерел та компаративних зіставлень. Найголовнішу прикмету козацьких гуртів як чоловічих спільнот складало блокування сімейного трибу життя на території, охопленій їхньою діяльністю. Наявність жінки та дітей передбачала існування власності, спадщини, податків, повинностей, підданства – всього того, що пов'язувало чоловіка з державною регуляцією і спонукало його до осілості; цього уникало козацтво – і українське, і російське, і тюркське. Тож присутність жінки на козацькій території була поза нормою, в тому сенсі, що сімейний простір мав лишатися за межами козакування. По-друге, в чоловічій спільноті не було місця для кривної спорідненості, що так само вела до регулювання відносин спадщини (майнової і соціально-рангової), законодавчих гарантій приватної власності, устійнення привілеїв і пригноблень. По-третє, якщо сімейна територія в більшості традиційних суспільств лишалася закритою для прийому чужинців, то чоловічі спільноти були принципово налаштовані на їх прийом, адже від кількості членів спільноти, що не мала внутрішнього відтворення, залежала її здатність впливати на соціальне довкілля. По-четверте, основним і майже єдиним способом формування ієрархії в чоловічих спільнотах була реципрокація, пов'язана зі здобичництвом. По-п'яте, з реципрокацією і здобичництвом пов'язані посвяти-ініціації, ґрунтовані на принципі колективної дії більшості щодо меншості, сакралізації того, що згуртовує більшість у колектив.

Реципрокації ґрунтувалися на обміні аналогічними діями чи предметами, втім із певним додатком; саме цей додаток і визначав «славу» додавача, оприявнював його більші можливості, здібності й авторитет. «Не в усіх випадках, але в більшості передача багатств становить вираз зверхності того, хто дає, над тим, хто приймає», – писав Б. К. Маліновський про комплекс кула в Меланезії [21, с. 184–185]. Його сенс полягав у дарообміні символічними предметами; дарунок є обов'язковим для прийняття, як і обов'язкове є віддарювання; установлення еквіваленту покладається на того, хто має віддячити зворотнім дарунком. Міра цієї віддяки визначає статуси учасників обміну: «Той, хто віддає, і той, хто приймає [...] прагнуть того, щоби дар був щедрим. Тут є суттєвим ще й те, що людина, котра чесна і щедра в обмінних угодах кула, збирає більше багатств, ніж скнара», – резюмував Маліновський [21, с. 113]. З цього виростають соціальні зв'язки й початки рангування там, де не існувало держав, або на марґінесі держав. Позаконотичний примус тут радше становив виняток, ніж норму [21, с. 119]. На неохопленому державною регуляцією українському степовому порубіжжі простежуються типологічно схожі риси: обмін послугами, дарунками, грабунками, вбивствами + «додаток»; ситуативне визнання

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

зверхності «додавача» визначає соціальну рівновагу та її гнучку динаміку в межах реципрокної системи.

На відміну від війни як державно-політичного заходу, степове здобичництво перебувало в паралельній площині стосовно держави і політики, хоча й тісно перемижувалося з ними і давало початковий імпульс як для політичних, так і, в поєднанні з чинниками іншого порядку, державотворчих дій. У туркменів чоловіча молодь збиралася в сезонні гурти *aq-öyüli* («білоюртові») на порубіжжі свого «племени» й провадила власну, «малу війну» з сусідами. Причому цю «війну» не вважали за справжню, «плем'я» за неї не відповідали, якщо тільки *aq-öyüli* не порушували адати [6, с. 62–63]. У XVI ст. кримські хани теж відмовлялися відповідати за набіги своїх підданців на північних сусідів, посилаючись на те, що їх учинила «молодь» [10, с. 368]. Приписуване відомому запорозькому кошовому отаманові І. Д. Сірку ставлення до війни як до «жарту» або «іграшки» [16, с. 173] у цьому контексті теж постає як діяльність у межах реципрокної системи координат, до певної міри позбавленої державно-ідеологічних мотивів. Прикметний і авторитет Сірка серед кочових сусідів, його роль третейського судді щодо них, їхнє промовляння: «як Сірко скаже, так тому й бути» [16, с. 174]. Звісно, судити можна було лише за правилами, чинними як у запорожців, так і в кримських татар і ногайців, – причому на основі неписаного місцевого звичаю, а не писаного закону дотичних до степу держав. Спільними для всього степового населення були алгоритми формування «слави» (престижу, авторитету), де було місце і грабунку, і дарунку, і взаємним послугам, і помсті. На українському степовому порубіжжі – терені, не охопленому постійною дією державної регуляції, – не існувало інших засад формування й підтримування ієрархій, крім реципрокних.

Промовистий приклад дії реципрокних механізмів показує організація набігу в туркменів: батир, отримавши звістку про караван або незахищені від здобичницького рейду населені місцевості, ставив біля своєї кибитки спис із ганчіркою, навішеною на вістрі. По аулах роз'їжджали довірені особи батира, розголошуючи про ініційований ним аламан (будь-який добровільний захід: набіг, полювання, але й участь купця в каравані й т. і.); тоді всякий, хто бажав, втикав свій спис поруч батирівого; коли набиралася достатня кількість бажаних, оголошували місце збору. Керівник набігу на час його тривання мав необмежену владу над життям і майном учасників, але одразу після розділу здобичі її втрачав. Обов'язковою умовою набігу була участь у ньому представників різних родових груп, навіть народів. Розділ (дуван) здобичі був рівним і не залежав від величини внеску конкретного члена у справу; ватажок міг отримати більше, коли учасники набігу добровільно зголошувалися дати йому частину своєї долі, на знак поваги, втім могли і не дати. Добута в таких виправах «слава» ватажка не лише дозволяла йому і далі збирати здобичницькі гурти, але й могла бути конвертована в публічну владу, підвищити його особисту ієрархічну позицію, як і статус його сім'ї, родової групи тощо [6, с. 19–23]. Тож ефективний ватажок давав кожному членові групи більше, ніж кожний член давав групі поокремо. Цей початковий меритократичний принцип слугував за

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

елементарне пояснення права певної особи на те, на що не могли претендувати інші. Доти, доки не склалися інститути автоматичного підтримування нерівних статусів, притаманні будь-якій домодерній державі, реципрокації лишалися єдиним чинником ієрархій. Володар статусу, навіть спадкового, або отриманого від держави (посада) задля виконання певних функцій на периферії, де не було соціального ґрунту для структурування, мусив робити майже все те, що і туркменський батир чи полінезійський «біг-мен».

Повернімося ж до українського степового порубіжжя часів Великого князівства Литовського. Більша його частина в XVI ст. не була охоплена регулярною дією державного апарату. На степовій периферії органи регіонального управління Польсько-Литовської держави не були забезпечені матеріальними та соціальними ресурсами, як у «серединних» її районах; не існувало тут інфраструктури, достатньої для «автоматичного» приведення в дію державних законів та урядових рішень. Натомість був широкий простір для сваволі того, хто спромагався зосередити у своїх руках певні ресурси, послуговуючись клієнтелою, завжди готовою до послуг патрону, як і той патрон мав бути завжди готовий до роздачі ресурсів клієнтелі – іншого способу концентрації ресурсів і влади (майже) не було звідки взяти. Тобто ця сваволя була сваволею для державного права, а не місцевого звичаю. Адже патрон міг багато втратити, коли виявлявся нездатним ефективно розподіляти ресурси між клієнтами та вправно нацьковувати їхню більшість на меншість. Але від полінезійського «біг-мена» можновладця українського степового порубіжжя все ж відрізняла належність до державного простору, сформованого не конічними структурами, а централізованою вертикаллю, хай і спотвореною на цій специфічній периферії стихійним гуртуванням, оприявненим козацтвом, як його концептуалізував Джу-Юп Лі. Можновладцем тут міг бути не будь-хто, а той, чий статус спирався на традицію і був визнаний або наданий державою. Інша річ, що одного лише статусу за цих умов було мало: була потрібна спроможність маніпулювати цією степовою стихією через участь у ній.

Як зауважив П. О. Куліш, в умовах обмеженої дії «урядового польського права» (*«rządu polskiego prawa»*), «безсилля [права] посполитого, великі і дрібні пани поставлені були в необхідність влаштувати у своїх домах розсадники козацтва й під полою в себе виховувати таких людей, яким явився на арені козацьких повстань Наливайко» [18, с. 57]. У Варшаві ж на сеймах говорили: кожен війська має, гвалтом права свої боронити в повсякденний звичай увійшло; всі суди, всі з'їзди збройно чинять; навіть на сейм дехто цілі полки приводить [18, с. 57]. Сім'я і власність на українському степовому порубіжжі, в більшості, не мали інших гарантій, крім того, що могло дати патрон-клієнтське гуртування. Набіги кримців і сваволя великих панів призводили до того, що козак, ідучи на сезонні промисли на Низ Дніпра, зрідка міг побачити свій дім по поверненні у тому вигляді, як він його залишив: жінок і дітей забирали «татари» або «привласнювали» місцеві можновладці. Захист сім'ї спонукав козака йти в клієнти до пана (старости, дідича, дозорця) і брати участь у його «приватних» війнах [18, с. 29–30, 44]. Реципрокація за таких умов переростала в

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

редистрибуцію, на якій трималося патрон-клієнтське гуртування. Уникнути того козак міг лише в разі відсутності сім'ї.

Східне Поділля (Брацлавщина) було одним із перших осередків формування українського козацтва. Тюркське населення в цьому регіоні перебувало постійно. Литовські урядовці кооптували місцеву руської й тюркську знать до соціального простору своєї держави, ніби «реєструючи» й поступово переводячи цю знать на становище звичайних землевласників [24, с. 176]. Однак зазначена «реєстрація» все ж була пов'язана з пауперизацією значного числа місцевих достойників. Од опускання на соціальний низ її вберігало або перетворення на клієнтів удільних князів і військових слуг великого князя литовського (згодом польського короля), що давало більш чи менш певну перспективу «адаптації» до стану шляхти, або бучне козакування, що втягувало тих, хто опинився за межами цього стану, замкненого наприкінці XVI ст. [34, с. 62–71, 127]. На Брацлавщині й Київщині питома вага тюркомовних – як місцевих (давніх мешканців), так й прийшлих – була значною серед всіх прошарків: боярсько-шляхетських родів, міщан і козаків [34, с. 188–192]. Місцевий тюркський компонент і постійну інфільтрацію нових приходьків з тюркського світу до тамтешнього середовища можна вважати за провідника дифузії – передачі козакування як постчингізидського соціального явища з усією номенклатурою позначень: отаман, осавул (ясавул), власне козак, джура тощо.

Перебування козака на становищі панського клієнта не завжди перетворювало його на слухняного слугу. Реципрокні механізми лишалися чинними і для пана, адже він не завжди міг зіпертися на те саме «польське право» в разі, коли раптом всі його клієнти виходили з послуху, як це сталося за Кшиштофа Косинського (1591–1593) і Северина Наливайка (1594–1596). На півдні Волині та на Поділлі навіть великі землевласники зрідка мали фільварки. У 1618 р. на 67 поселень в Костянтинівській волості було всього три панські фільварки, в більшості сіл порядкували отамани; сільські мешканці, щойно пан удавався до сваволі й присилувань до повинностей, легко лишали свої оселі, «взявши вільно всеньке рухоме майно та залишивши в порядку все нерухоме». Доки не виникли умови для обмеження тої рухливості, землевласник мусив «ласкаво» зазивати поселян і поводитися з ними належно, аби не зостатися сам на сам із порожньою землею. Було тут і чимало дрібних землевласників – зем'ян і бояр, панських клієнтів, утім – володарів власного збройного обладунку і претендентів на шляхетство [3, с. 11-12, 15-16]. У південно-східному напрямку – довкіллі міст Бар, Брацлав, Черкаси й Канів – дія «польського права», що обмежувала самоплив, була ще примарнішою. Відсутність тут умов для стабільної стратифікації і забезпечення чинності державних рангів спонукала королівських старост вдаватися до тих самих дій, що їх концептуалізував Джу-Юп Лі на прикладі знаних козаків Центральної Азії – Темірлана, Бабура, Мухамеда Шибані, Джанібєка і Кірея [39, с. 30-32, 49, 72, 107-109 та ін.]. Тобто – створювати власні козацькі ватаги і, в такий спосіб, наповнити свій нічим не забезпечений формальний ранг, нереальний за місцевих умов, неформальною, втім реальною силою.

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

По суті, це було відтворення давніх потестарних структур на кшталт: король–рицарі, князь–дружина, хан–батири тощо, втім у дуже «вторинному» й обмеженому вигляді – без претензій на започаткування осібних стратифікацій зі спадковими рангами-титулами. Бартош Папроцький, сучасник XVI ст., писав про козакування не як про статус (чи перебування поза ним), а як про заняття і стиль життя, властиві не лише «татарам», але й «нашим». У 1516 р. у відповідь на «татарський» напад на Поділля «наші, зібравшись у козацтво, рушили під Білгород, багато овець і бидла зайняли» [37, с. 820]. Мачей Стрийковський (1582) вважав за «козаків» усіх, хто діє оружною рукою не за законом, зокрема литвинів, які в XIII–XIV ст. нападали «на Русь, на Польщу, на Москву», йдучи «козацькими шляхами» і живучи з того [27, с. 114, 273, 305]. Козаками він називав і вихідців з Волині, котрі «заповнили своїм народом київські, підляські, подільські та інші суміжні руські землі» [27, с. 165]. Цей автор, звісно, безпідставно екстраполював сучасні йому явища на більш ранній час і на вельми віддалені від степу місцевості. Ця обставина спонукає критично поставитися до його згадки про те, що князь Федір Коріятович наприкінці XIV ст. міг діяти спільно з «подільськими козаками» [27, с. 494]. Однак заслуговує на увагу зарахування М. Стрийковським до козакування таких занять на Поділлі, як полювання, риболовля, бортництво. Заснуванню міста Кам'янець-Подільський, за Стрийковським, передувало полювання князів Коріятовичів на «зубрів, оленів, косуль, диких кобил» та інші «козацькі розваги» на березі р. Смотрич, разом із «литовським і руським рицарством». Автор запевнив, що в 1574 р. йому доводилося пити мед, зварений тамтешніми козаками [27, с. 481-482].

Зазначені «козацькі розваги» панів і шляхти не мали утилітарного сенсу, як от полювання задля прохарчування, властиве більшості козаків-уходників, котрі ходили для сезонних промислів на Низ Дніпра [1, с. 84-85]. У тих «розвагах» проступає, передусім, прагнення престижу й відзнаки. М. С. Грушевський вдало визначив це явище як «пограничний спорт», утім доклав його до здобичницьких виправ: «хто кого – татари наших, чи наші татар[...]. Як для тих, так і для других се було так само питанне честі», «як і зовсім реального заробітку» – «доходу з бутинків», тобто «диких місць», причому оподатковуваного прикордонною адміністрацією [13, с. 624]. За висновком С. А. Леп'явка, стосунки раннього українського козацтва з «феодално-шляхетським станом» починалися зі «спорідненості і тісної співпраці», «дружелюбного ставлення знаті до козаків і навпаки, як спільників у боротьбі проти татар і турків», а «козацький Низ вважався школою рицарства для шляхетської молоді» [20, с. 32].

Навряд-чи ті «спорідненість і тісну співпрацю» можна переконливо пояснити через модернізаторське поняття «боротьба», що більше пасує масовим політичним рухам кінця XIX–XX ст., а не степовому порубіжжю XVI ст. Сучасники називали Запорожжя «школою рицарства» не лише задля високої патетики, релігійно й ідеологічно інспірованої, але і в сенсі цілком прагматичному. Автор твору «Ogrod krolewski» (1594) писав: «багато бідних пахолків почтивих (wiele chudych raschołkow potciwuch) для вправ у рицарському ділі туди їздить, і з панят руських, подольських серед них немало заїжджає, бо

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

серед них добре виправитися може в порядок і чинність рицарську» [18, с. 102]. Ужите тут слово «пахолок» могло стосуватися і слуги, і молодика, і хлопця чи підлітка. Утім це слово можна розуміти не лише у статевовіковому сенсі, але й соціальному: неодружений, без уваги до біологічного віку (хоча, звісно, вік теж мав значення, як у Г. Шурца: «вікові класи» – Altersklassen). Універсал короля Стефана Баторія від 6 липня 1579 р., адресований «молодцям запорозьким та їхнім старшим» (Moloyczom Zaporoznym y uch starssym) [19, с. 11], застосовує вікові позначення як соціальний ідентифікатор. Ті самі ідентифікатори зазначив і самовидець середини XVIII ст., додавши від себе іронії: «молоді, одні літами, інші розумом, не дорослі козаки»); окремо від них згадав «молодиків» і «служителів», а також посвідчив, що біологічний вік дорослих чоловіків не мав на Січі істотного значення; під час трапези за спільним столом у курені кожний займав «місце за старшинством прибуття свого на запорозьке козацтво» [2, с. 22, 27, 37-38, 47]. До раннього часу існування українського козацтва відноситься згадка джур (цюра, чура) – юнаків, що служили в козаків [8, с. 67, 163], про це, зокрема, йдеться в українській думі: «Чуро, мій чуро! / Вірний слуго...» [14, с. 181]). Тюркське слово «джура», як бачимо, в середовищі українського козацтва перетворилося на позначення нижчого вікового класу; найближчим відповідником йому є наведене вище слово «пахолок»; у джерелах щодо запорозького козацтва у XVIII ст. лексема «джура» не простежується, натомість маємо слово «молодик». У старотюркському слововжитку «джурою» теж називали юнака-слугу, взятого воїном на виховання, зброєносця [30, с. 456]. Однак у сучасних узбеків джурами називають однолітків, осіб одного вікового класу, поруч з курдаш – друг молодості, одногодок [15, с. 162, 176].

Універсал Сигізмунда III від 12 грудня 1604 р. виклав наказ усім мешканцям порубіжжя без зазначення належності до соціального стану: «абы отцове сынов своих на козацъство до тамьтых людеи своволных не выпускали, але затримавали и гамовали о злученью се с тым казацътством, которыи покои посьполитыи и премирье с паньстви суседьскими взрушают» [19, с. 26]. Тобто йшлося про урядові заходи, що намагалися покласти край отій давній практиці. П. О. Куліш слушно прокоментував це джерело: «Палка молодь [...] уходила [...] в козацькі купи й надавала козакам характеру людей, не пов'язаних сімейними обов'язками (жонатий чоловік, і за теперішнього погляду українського простолюду, перестає бути молодиком, хоча ця назва надається й сивовусому холостякові). Звідси можна вивести висновок про те, що вся шляхта і всі осілі міщани в Україні були просякнуті, через свої нагальні потреби, молодецьким, юнацьким, інакше – козацьким елементом» [19, с. 26]. Утім, чутлива митецька інтуїція П. О. Куліша, обмежена площиною романтичної белетризації, не поставила цю гарно вловлену прикмету в позицію предмета, аналізованого науковими методами. Щонайближчим відповідниками зазначеному була та сама татарська «молодь», про яку йшлося вище, як і туркменські aq-öylü, що сезонно збиралися на племінних «кордонах» і робили все те, що й українські козаки. Типологію останнього випадку С. П. Толстов визначив як «віковий клас молодих неодружених воїнів», тобто чоловічу спільноту, в межах якої перехід від одного

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

вікового класу до іншого відбувався через ініціацію; аналогію щодо aq-öylü цей дослідник побачив у «військовій організації масаїв та південно-східних банту» [30-а, с. 75, 80]. Тобто йдеться про універсальне явище, локальним оприявленням якого слід вважати українське козацтво [12, с. 168-170].

Говорячи про «часи козакування» литовсько-руської знаті, зарано вести мову про існування на Низу Дніпра постійного осередку на кшталт Січі, як і, власне, українського козацтва. У першій половині XVI ст. найбільшими осередками козацтва були прикордонні замки: Канів, Черкаси, Бар, Брацлав. Тамтешніх старост-намісників – Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Криштофа Кмітича та ін. – українська історична традиція наділила конотаціями «батьків-засновників» запорозького козацтва. Бартош Папроцький посвідчив живе оприявлення цієї традиції в 1579 р., коли козацьке «рицарське коло» на острові Томаківка, що в дніпрових плавнях, обрало на гетьмана Самійла Зборовського, «славного поляка, великої родовитості пана» (zасnego Polaka, wielkiego urodzenia pana), надало йому гетьманську булаву і «зброю перших гетьманів місця того». Прикметне звернення представника козацтва до того обранця: «Ми [...] знаємо тебе паном рицарським і вельми родовитим (zасnie urodzonym), але це в нас мало значить, тільки діло і серце мужнє» визначили його обрання [37, с. 158]. Соціальне розверстання у чоловічій спільноті й тимчасовий характер наявних у ній рангів наведене джерело відобразило досить чітко. Важливе також і називання самовидцем цієї спільноти рицарською. Як виснував Й. Гейзінга, середньовічне рицарство, з усіма його турнірами і посвятами (ініціаціями), походило від архаїчних чоловічих спільнот [32-а, с. 90]. Тож козацтво перебувало ніби на початку того процесу, що призвів до появи структур на кшталт: король–рицарі (князь–дружина) і в специфічних умовах католицької Європи сформував осібний рицарський стан. Але це був специфічний шлях у межах конкретної соціокультурної локалізації, до якої не належало українське козацтво; вся його соціальна номенклатура вказувала на іншу локалізацію: постчингїзидський тюркський світ. Утім мислення соціальними та культурними категоріями Речі Посполитої міцно прищепилося українському козацтву й давалося взнаки в його «лицарському товаристві» ще у XVIII ст., попри його відторгнення стратифікованим простором тієї держави на зламі XVI–XVII ст.

Як і тюркські козаки-аристократи, прикордонні губернатори Великого князівства Литовського, згодом королівства Польського, не мали інших організаційних та ресурсних можливостей, окрім походів на південних сусідів з метою отримання здобичі, данини, бенкетів і братання зі своїми вояками (без уваги до їхнього походження), дарообміну й редистрибуції серед своєї плинної «дружини», завдяки чому підтримувалася хитка мережа особистих зв'язків-зобов'язань і формувалися відносини патрон-клієнтського типу. Здобич та її розподіл як у Центральній Азії, так і на українському степовому порубіжжі становила той матеріальний ресурс, що перетворював плинну здобичницьку ватагу на патрон-клієнтське угруповання за умови стабільного становища його очільника, забезпеченого державним рангом або належністю до аристократичної родини. Це все дуже нагадує умовне вождівство-chiefdom («варварське

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

королівство»), з якого в ранньосередньовічній Європі виникали феодальні інститути; на українському степовому порубіжжі XVI ст. вони склалися ніби заново, маючи за свій «відправний пункт» знов посталу архаїку, що «проросла» крізь уламки пізньоруських і постчингізидських соціальних систем. Утім вторинність цієї архаїки – очевидна.

Серед «батьків-засновників» українського козацтва (або його «хресних батьків», за виразом Л. Винара) історична традиція помітне місце відвела ротмістрові оборони поточної Бернарду Претвичу, котрий з 1537 р. діяв на Поділлі з «кількадесятьма товаришами-козаками» [28, с. 125]. У Мартина Бельського йдеться про те, що він, будучи барським старостою, рушав на Очаків, маючи «трохи козаків та черемисів» [41, с. 1085]. Претвич своїх вояків називав «служебниками» і «рицарськими синами, яких утримую біля себе», а також стверджував, що «лежання на полі між шляхів на сторожі [...] зветься козацтвом» [31, с. 48, 49]. У складі роти Претвича в 1540 р. зазначено 120 кіннотників – осіб з польськими, німецькими (сілезькими), балканськими й волоськими найменнями; згаданий серед них і Хасан Татарський з трьома вершниками. «Жартома можна собі тільки уявити, якою мовою вони розмовляли і як вони розуміли один одного», – так прокоментував цей випадок В. М. Михайловський [23, с. 203]. Тож важлива прикмета традиційної чоловічої спільноти, відзначена ще Г. Шурцом, – гуртування різних за походженням людей – тут цілком простежується. Хоча, звісно, це був військовий підрозділ (рота), створений за зразками певної державної служби. Втім ця служба, лише мінімально забезпечена державою, як можна здогадатися з певних реплік самого Б. Претвича, приводилася в дію не лише державними чинниками.

Найвиразніший випадок аристократичного козакування на українському степовому порубіжжі оприявнив староста канівський і черкаський Дмитро Вишневецький. Він не лише продовжив практику попередніх старост з організації козацьких рейдів на османські володіння в Причорномор'ї, але й у 1553–1554 рр. відновив збір податків зі степовиків за користування пасовищами в пониззі Дніпра, вважаючи його за частину Польсько-Литовської держави [45, с. 347]. У 1556 р. Д. Вишневецький побудував замок на о. Мала Хортиця, що став важливим пунктом просування людності з України вниз по Дніпру і вагомою умовою формування запорозького козацтва. Ш. Лемерсьє-Келькеже звернула увагу на те, що османські документи не зазначили козаків у його війську, і з цього зробила висновок, що їх або взагалі в нього не було, або його підтримало дуже козацтва; принаймні «польські» й «руські» козаки згадані окремо від «Дмитрашки» [19-а, с. 64]. Однак це можна пояснити тим, що «Дмитрашка» уособлював окреме угруповання, що, звісно, не могло не наповнюватися дніпровськими козаками. Іншої сили, за характеру його діяльності й обмеженого числа його «слуг», він не міг звідки взяти. Втім, козаки під його орудою посвідчені російським джерелом. У вересні 1557 р. Д. Вишневецький написав листа до московського царя Івана IV про те, що він повернувся до свого Черкаського і Канівського староства, а «з Дніпра, з Хортицького острова, пішов, бо корму не стало в нього, і козаки від нього

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

розійшлись, а цар кримський пішов на його город і турецьких людей багато на своїх суднах, та волохи» [цит. за: 17-б, с. 131-132]. Виділене нами курсивом позначає типову ситуацію у військовій групі, утвореній на реципрокній основі.

Сучасник XVI ст. Бартош Папроцький навів промовисті приклади пізнішого козакування на Низу Дніпра представників гучних шляхетських родин: Самійло Зборовський «низовими козаками, котрі себе запорозькими молодцями звать, декларований за гетьмана»; Валентин Мекицький «між козаками низовими тривалий час мешкав, убитий турками у Волощині при Івонії, господарі волоському в році 1574»; з князів Коріятовичів Богдан Ружинський «був гетьманом низових козаків[...], муж серця великого»; Пйотр Тромба (Труба) – «муж славний і сердечний, на Низі бував у молодих літах своїх, прагнучи ті краї звідати, в житті, мужності й справах козаків низових досвідчитися» [37, с. 156, 610, 835, 954].

У першій половині XVI ст. походи подільських козаків, очолюваних шляхтичами, до Молдови і турецьких фортець Тягиня, Очаків та ін. були звичайною практикою. У 1545 р. козаки ходили до Молдови для відгону коней з наказу князя Федора Сангушка, старости володимирського (волинського); його сини – Дмитро, староста черкаський, і Роман, брацлавський воєвода, – протегували брацлавцям і черкашчанам, які відганяли в татарському степу худобу [34, с. 120]. У 1574 р. на заклик молдавського господаря Івана III (Івоня) до Молдови рушив півторатисячний загін подільської шляхта й козаків на чолі з гетьманом Іваном Свірчовським. Однак кілька років згодом головним центром гуртування козацьких загонів стає Запорожжя. Тут було зібране військо гетьмана Івана Підкови, котрий висунув претензії на молдавський трон, зайняв його в 1577 р. й утримував його близько місяця [20-а, с. 330–331]. Наприкінці 1570-х років подільські козаки поступалися запорожцям у впливі на довкілля. У 1589 р., коли запорожці вчинили черговий похід до Молдови, великий коронний гетьман і канцлер Речі Посполитої Ян Замойський прохав їх затриматися на Поділлі задля захисту цього краю [20, с. 46–47]. Запорожців закликали й молдавські господарі собі на допомогу, коли наважувалися виступити проти османського владарювання [13-а, с. 85]. Зазначені випадки принципово не відрізняються від того, що концептуалізував Джу-Юп Лі стосовно козакування в Центральній Азії.

Королівська адміністрація на сході Поділля помітно зміцніла за старости брацлавського, вінницького і звенигородського Єжі (Юрія) Струся в 1579–1606 рр. У регіоні з'явилися нові землевласники, котрі витіснили місцевих панів із старостинських посад і поглинули їхні маєтності [34, с. 124]. Характер управління краєм змінився. Козакування, до якого вдавалися попередні старости, тепер стало для них непотрібним. Місцеве козацтво, урізане в можливостях, у 1594 р. вийшло з послуху Єжі Струся [17-а, с. 154]. П. О. Куліш подав цікаві спостереження над козацьким побутом Брацлавщини та його зміною наприкінці XVI ст.: «Брацлавські міщани здавна звикли до козацького хліба. На королівського старосту дивилися вони як на гетьмана. Брацлав'янам було зазвичай ходити до Волощини з такими людьми, як Свірчовський, Гербурт, Мелецький. Шабля і тепер доставляла їм більше прибутку, ніж плуг. Вони [...]

Грибовський Владислав Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. ...

чутливим вухом дослухалися до козацького заклику в похід. Брацлав покозачився». Староста Юрій Струсь, «людина нового покоління», спробував покінчити з цим. У відповідь, міщани, що становили більшість місцевого козацтва, «перейшли з-під присуду старостинського під козацький присуд» і спробували «заснувати на Брацлавщині другий осередок сили своєї, подібний низовій Січі» [18, с. 91-92]. Звісно, твердження про другий осередок на кшталт Січі є перебільшенням, адже існування першого в ті часи було проблематичним. Однак П. О. Куліш мав більшу рацію в зображенні Брацлавського повстання як реакції козаків на урізання свого простору, ніж чинні досі модернізаторські висновки про боротьбу козацтва проти соціального й національного гноблення. Втім, нас цікавить не це, а практика козакування прикордонних старост і час її припинення. Придушення збройного виступу С. Наливайка в 1596 р. і посилення представництв королівської влади на степовому порубіжжі поклали край аристократичному козакуванню.

На початку XVII ст. шляхи козацтва та шляхетства розійшлися. Запорожжя переставало бути «школою рицарства» для литовсько-руської знаті. На Поділлі й Брацлавщині козацтво перетворилося на різноманітні службові групи та клієнтелу феодалного патрона. На Запорожжі ж, пов'язаному з Київським воєводством сезонними міграціями більшості козаків (весна й осінь – Низ, осінь і весна – «волость»), сталася консервація «егалітарного» (умовно) стану. Цей умовний егалітаризм був притаманний всім козацьким спільнотам до моменту їх перетворення на патрон-клієнтське угруповання в стратифікованих системах. Запорожжя сформувалося як одна з найбільших та найтриваліших чоловічих спільнот завдяки інституалізації сезонного перерозподілу рангів через вибори, блокуванню патрон-клієнтських відносин, запобіганню практиці перетворення особистих статусів, привілеїв тощо на спадкові стани, постійному «розверстанню» родинних і земляцьких зв'язків. Важливу умову підтримування низового козацтва в «егалітарному» становищі склало блокування сім'ї (жінка, діти, дальші родичі) та приватної власності – того, що потребувало державної регуляції і нічим іншим не могло бути забезпечене.

Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст. за типологією є ближчим до Qazaqlıq, «часів козацтва» центральноазійських емірів, ніж до Запорозьких Січей (у тому вигляді, як ми їх знаємо за описами другої половини XVII – XVIII ст.). Як на українському степовому порубіжжі, так і в Центральній Азії аристократичне козакування полягало в тимчасовому знаходженні поза державною територією та відповідним їй соціальним простором. Сама ця тимчасовість оприявлена позначенням вікового класу неодруженої чоловічої молоді, що лежить у ґрунті етимології тюркського слова «казак». Перебування в умовах аномії (в сенсі: відсутність державних норм) мало ефект ініціації – без уваги до того, чи практикувала та або інша чоловіча спільнота архаїчні ритуали переходу, чи ні. Чинники гуртування і формування ієрархій у тих спільнотах відповідали найархаїчнішим системам з елементарною реципрокацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – Ч. 7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 647 с.
2. Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / упор. : В. Грибовський, В. Мільчев. – К., 2012. – 100 с.
3. Баранович О. З історії заселення південної Волині / О. Баранович // Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук / гол. ред. М. Грушевський. – Київ : Друкарня ВУАН, 1925. – Кн. 6. – С. 10–20.
4. Бартольд В. В. Улугбек и его время / В. В. Бартольд. – Петроград : тип. РАН, 1918. – 188 с.
5. Бартольд В. В. Статьи из «Энциклопедии Ислама» / В. В. Бартольд // Його саме. Сочинения. Т. 5. – М. : Наука, 1968. – С. 535–536.
6. Ботяков Ю. М. Аламан. Социально-экономические аспекты института набега у туркмен (середина XIX – первая половина XX века) / Ю. М. Ботяков. – СПб. : МАЭ (Кунсткамера), 2002. – 192 с.
7. Бушаков В. До питання про походження терміна «козак» / В. Бушаков // Східний світ. – Київ, 1997. – № 1–2. – С. 21–26.
8. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К. : Інститут історії України, 2016. – 299 с.
9. Гаркавец А. Н. Codex Cumanicus / А. Н. Гаркавец. – Алматы : Баур, 2015. – 1348 с.
10. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні / упор. та пер. О. Ю. Мицик. Вид. 2-ге. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1006 с.
11. Грибовський В. В. Гендерний структуралізм Генріха Шурца в перспективі дослідження чоловічої соціальності передмодерного часу / В. В. Грибовський // Scriptorium nostrum. – Вип. 1 (4). – Херсон : Херсонський державний університет, 2016. – С. 17–43.
12. Грибовський В. В. Г. Шурц vs Л. Г. Морган–Ф. Енгельс, або знову про багатолінійність історії / В. В. Грибовський // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / гол. редактор В. Смолій ; відповідальний редактор І. Колесник. – Київ, 2016–2017. – Вип. 9. – С. 145–176.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Т. 7. – К. : «Наукова думка», 1995. – 624 с.
- 13-а. Дамьян В. В. К проблеме влияния запорожского казачества на польско-молдавские отношения (конец XVI – начало XVII вв.) / В. В. Дамьян // Revista de etnologie și culturologie. – Vol. 6. – Chișinău, 2010. – С. 83–97.
14. Думи / упор., вступ. ст., ком. Г. А. Нудьга. К. : Радянський письменник, 1969. – 354 с.

15. Задыхина К. Л. Пережитки возрастных классов у народов Средней Азии / К. Л. Задыхина // Родовое общество. Этнографические материалы и исследования / Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. – Т. 14. – М., 1951. – С. 157–179.
16. История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конискаго, архиепископа белорусскаго. – Київ : «Веселка», 1991 (Репринт 1846 р.). – 308 с.
17. Кляшторный С. Г. Казак: историко-политологическое и этническое содержание термина / С. Г. Кляшторный, Т. И. Султанов // Их же. Государства и народы евразийских степей: от древности к новому времени. 3-е изд., исправл. и доп. – СПб., 2009. – С. 296–303.
- 17-а. Крикун М. Г. До історії повстання Северина Наливайка / М. Г. Крикун // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 153–160.
- 17-б. Кузнецов О. Ю. Рыцарь Дикого поля. Князь Д. И. Вишневецкий: монография / О. Ю. Кузнецов. – М. : ФЛИНТА ; Наука, 2013. – 224 с.
18. Кулиш П. А. История воссоединения Руси / П. А. Кулиш. – Т. 2. – СПб. : «Общественная польза», 1874. – 456 с.
19. Кулиш П. А. Материялы для истории воссоединения Руси / П. А. Кулиш. – Т. 1. – М. : тип. А. А. Гатцука, 1877. – 324 с.
- 19-а. Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов / Ш. Лемерсье-Келькеже // Франко-русские экономические связи. – Москва ; Париж : Наука, 1970. – С. 38–64.
20. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 286.
- 20-а. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / С. Леп'явко // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 326–342.
21. Малиновский Бр. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана / пер. с англ / Бр. Малиновский. – М. : РОССПЭН, 2004. – 552 с.
22. Меховский Мацей. Трактат о двух Сарматиях / Мацей Меховский / сост., комм. С. А. Аннинский. – М. ; Л. : Изд.-во АН СССР, 1936. – 288 с.
23. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В. Михайловський. – К. : Темпора, 2012. – 450 с.
24. Петрунь Ф. Е. Ханські ярлики на українські землі / Ф. Е. Петрунь // Східний світ. – 1929. – № 2. – С. 170–185.
25. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий / В. В. Радлов. – Т. 2. – СПб. : тип. Имп. акад. наук, 1899. – 976 с.
26. Самойлович А. О слове «казак» / А. О. Самойлович // Казаки: антропологические очерки // Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик / под ред.

- С. И. Руденко. – Вып. 2. – Ленинград : Издание особого комитета Академии наук по исследованию союзных и автономных республик, 1927. – С. 5–16.
27. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / М. Стрийковський. – Львів : вид-во НТШ, 2011. – С. 1074.
28. Сергійчук В. І. Барський староста Б. Претвич / В. І. Сергійчук // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 124–131.
29. Султанов Т. Кто такие казахи / Т. Султанов // Родина. – Москва, 2004. – № 2. – С. 28–31
30. Татар теленең этимологик сүзлеге : 2 томда / Р. Г. Әхмәтъянов ; Татарстан Респ. фәннәр акад., Г. Ибраһимов исем. тел, әдәбият һәм сәнгать ин-ты. – Казан : Мәгариф-Вақыт, 2015. – 538 с.
- 30-а. Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии / С. П. Толстов // Вестник древней истории. – 1938. – № 1 (2). – С. 72–81.
31. Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича / упор. О. Є. Мальченко / Старожитності Південної України. Вип. 2. – Запоріжжя ; Київ : РА «Тандем-У», 1997. – 84 с.
32. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського / Г. Халимоненко // Східний світ. – Київ, 1993. – № 1. – С. 108–115.
- 32-а. Хейзинга Й. Осень Средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга // Сочинения: в 3 тт. / пер. с нидерл., сост. и пер. Сильвестрова Д. В. ; вступ. ст. и общ. ред. Уколовой В. И. ; заключ. ст. и науч. коммент. Харитоновича Д. Э. – М. : Прогресс-Культура, 1995. – Т. 1. – 413 с.
33. Юдин В. П. К этимологии этнонима казах (қазак) / В. П. Юдин // Його ж. Центральная Азия в XIV–XVIII вв. глазами востоковеда. – Алматы : Дайк-Пресс, 2001. – С. 137–166.
34. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-е, перегл. і випр / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2008. – 470 с.
35. Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit comes Géza Kuun. Budapestini: editio Scient. acadamae hung., 1880. – 395 p.
36. Flemming Barbara. Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarğumān turkī wa ‘ağamī wa muğalī / Barbara Flemming // Der Islam. – B. 44. – 1968. – S. 226–229.
37. Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584 / wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków : Nakładem wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. – 977 s.
38. Houtsma M. Th. Ein türkisch-arabisches Glossar / M. Houtsma. – Leiden : Brill, 1894. – 196 p.

39. Joo-Yup Lee. *Qazaqlıq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia* / Lee Joo-Yup. – Leiden ; Boston : Brill, 2016. – 238 p.
40. *Kronika polska Marcina Bielskiego, Nowo prez Ioachima Bielskiego syna iego wydana.* – Kraków : Drukarnia Jakoba Siebeneychera, 1597. – 804 s.
41. *Kronika Marcina Bielskiego.* – Т. 3 (Księga 6 wraz z kontynuacją). – Sanok : nakł. i druk Karola Pollaka, 1856. – S. 701–1222.
42. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). Viešųjų reikalų knyga 7 / parengė A. Baliulis.* – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. – 208 p.
43. Pritsak Omeljan. The Turkic Etymology of the Word «Qazaq» ‘Cossack’ / Omeljan Pritsak // *Harvard Ukrainian Studies.* – 2006. – Vol. 28. – No 1–4. – P. 237–243.
44. Sahlins Marshall D. Poor Man, Rich Man, Big-Man: Political Types in Melanesia and Polynesia / Marshall D. Sahlins // *Comparative Studies in Society and History.* – Vol. 5. – № 3. April. – 1963. – P. 285–303.
45. Veinstein Gilles. Prélude au problème cosaque. À travers les registres de dommages ottomans des années 1545 – 1555 / Gilles Veinstein // *Cahiers du monde russe et soviétique.* – Vol. 30. – № 3–4. Juillet-Décembre 1989. Hommage à Alexandre Bennigsen. – P. 329–361.

Статья аргументирует вывод о том, что казакование литовско-руської знаті в XVI в. имеет типологически сходные черты с тюркским казакованием, наиболее тщательно исследованным на материале Центральной Азии. Социальная типология казачьих сообществ на раннем этапе определена как мужской союз, основанный на блокировке семьи, частной собственности, государственной регуляции.

Ключевые слова: казачество, тюркское казакование, мужской союз, реципрокация, патрон-клиентское группирование.

The article gives reason for a conclusion that Cossack practice of the Lithuanian-Ruthenian nobility in XVI century has typologically similar features with Turkic Qazaqlıq, most carefully investigated on the cases of the Central Asia. The social typology of the Cossack communities in early stage is treated as the male bonds (Männerbünde) based on blocking of family, private property and state regulation.

Keywords: Cossacks, Turkic Qazaqlıq, male bonds (Männerbünde), reciprocation, patron-client relationship.